

Ганна КОНТОРЧУК, Марина ШЕВЧУК

ВЛАСНІ НАЗВИ ЯК СИСТЕМА ЕСТЕТИЧНОГО І СВІТОГЛЯДНОГО УЗАГАЛЬНЕННЯ У РОМАНІ ВАЛЕРІЯ ШЕВЧУКА “СТЕЖКА В ТРАВІ”

Житомирська сага Валерія Шевчука густонаселена власними іменами. Світ цих номінацій дуже складний і неоднорідний. Найбільш важливими в цьому світі є антропоніми і топоніми.

Закон жанру, обраного письменником, зобов'язує його насамперед до реалістичного відтворення місця зображуваних подій, тобто міста Житомира і його околиць. І не стільки описи знайомих з дитинства місцин (пейзажні замальовки берегів річок, приміських сіл, вулиць і провулків і т.п.), скільки власні назви річок Тетерів, Гуйва, Кам'янка; Чуднівський міст, вулиця Пушкінська, районів Житомира: Мальованка, Смолянка, Корбутівка – і под. передають неповторний колорит зображуваному в романі. Топоніми є також засобом передачі автобіографічних мотивів, посилюючи психологічний зв'язок автора з читачем (особливо якщо врахувати те, що роман розпочинається автобіографічними замітками “Сад житейських думок, трудів та почуттів”, де сказано, що В. Шевчук народився у Житомирі). Переважна більшість топонімів, ужитих у романі, окреслює місце дії і передає реалії провінційного Житомира 50-60-х рр. 20 століття. Це назви вулиць: Пушкінська, Бердичівська, Левківська, Кашперівська, Старовільська, Рудинська, Паризької Комуни, Садова, Трипільська, Шолом-Алейхема, Театральна, Гоголівська, Михайлівська, Київська, П'ятий номер, Котовського (частину цих назв пізніше було змінено: Бердичівська вулиця стала вулицею Карла Маркса, Київська – вулицею Леніна, Михайлівська – вулицею Рад і т. д., але в кінці 20 століття вулицям повернули історичні назви); районів Житомира, що склалися історично (за сучасним адміністративним поділом Житомир має два райони – Богунський і Корольовський): Павлюківка, Смолянка, Мальованка, Корбутівка; гір (ця назва, звісно, умовна, оскільки йдеться про відносно невисокі – в десятки метрів – підняття над рівнем моря): Замкової, Просинівської, Паркової, Павлюківської; провулків – Берегового і Петровського; мостів (місто Житомир перетинає дві річки – Тетерів і Кам'янка): Подільський і Чуднівський; приміських сіл: с. Псища, с. Кам'янка; річок: Тетерів, Гуйва, Кам'янка. Крім того, у романі згадуються назви “знакових” для Житомира об'єктів: Польський цвинтар, Голова Чацького (так називають одну з круч над Тетеревом), Житній ринок, Чоргова Кузня (кар'єр), а також міст Житомирської

області: Бердичів, Любар, Коростишів, з якими пов'язано певні події, описані у творі. Окреме місце у романі відведено Києву, оскільки деякі персонажі з певних причин проживали у столиці. Їхнє там перебування окреслюється такими власними назвами: Хрещатик, бульвар Шевченка, Виставка, Голосівський ліс, вулиця Прорізна, що для автора роману асоціюється з навчанням у Київському університеті ім. Т.Г. Шевченка і є автобіографічними вкрапленнями у творі.

Антропоніми у житомирській сазі насамперед фіксують переплетення двох мовних стихій – книжної і народно-розмовної. Антропоніми у художньому тексті – це найперше назви персонажів, як правило, придумані письменником (звичайно, можуть існувати прототипи, можна вдатися до відомого композиційного прийому, коли автор друкує матеріали – щоденник Віталія Волошинського, – що нібито потрапили до його рук). Саме ці власні назви представляють розмаїття народно-розмовних варіантів, котрі відбивають схильність пересічних українців до мовотворчості на терені власних імен.

В. Шевчук представив весь діапазон цих назв – від офіційних до вуличних прізвиськ і лайливих називань, серед них

- прізвище, ім'я, по-батькові: Данченко Любов Олександрівна, Данченко Олександр Васильович, Данченко Валентина Калістратівна та ін;
- прізвище та ім'я: Єськіна Зінаїда, Степан Ювпак та ін;
- ім'я та по батькові: Аполінарія Казимирівна, Марія Яківна, Олена Аргамонівна та ін;
- прізвища: Карплюк, Ювпак, Рудинська та ін;
- назви родин: “Ти часом не з Розумів?”; “Бачу, таки з Ювпаків”; Білецькі, Гармаші;
- імена (офіційні й неофіційні): Юліана, Віталік, Вадим, Ванько, Петька, Родіон, Райка, Раєчка та ін;
- імена по батькові: Никифорович;
- жіночі імена, утворені від прізвища, імені чоловіка або прізвиська: Ювпачиха, Шпачиха, Шкаличка, Савчиха, Зінчиха, Карасиха, Маргинючка, Лебедиха, Розумиха і под.;
- вуличні прізвиська: Пепа, Горбатий, Мавпа, Коростячка, Кнур (Володька-Кнур) та ін;
- клички: Партизан, Соня;
- псевдонім: Павло Журливий;
- умовні назви: Володимир Другий, Володимир Третій (родичі з однаковими іменами).

Така кількість семантичних груп власних назв пояснюється, по-перше, можливостями української мови називати людину за різних обставин (порівняємо заяву, писану Ганею: “Я, Данченко Ганна Василівна, звинувачую...”, і її ж розмову з племінницею, коли вживаються імена, прізвища, прізвиська Микола, Єськіна, Валька, Горбокониц, Толя...), а по-

друге, відбити соціальний статус або національну приналежність персонажа. Так, повна вимова імені та по батькові, як правило, зустрічається в середовищі інтелігенції (учителів): Ганна Порфирівна, Андрій Андрійович – або колишньої (з дореволюційного минулого) верхівки суспільства (Аполінарія Казимирівна). Національний склад Житомира, основу якого склали українці, поляки і євреї, відбито у власних назвах типу Мартинюк, Данченко, Владек Шарий, Аполінарія Марцінковська, Франтішек Глімбоцький, Пиня Кеслер, Льоня Гольдфарб. Тільки в деяких випадках через імена, на нашу думку, передано статус особи у межах описуваного міського соціуму, як-от: шматник Йоська; Сьомка (буфетник у чайній), а втім, для сучасного читача це вже не дуже зрозуміла архаїка.

Народно-розмовна стихія у власних назвах персонажів найяскравіше проявляється у словотворних варіантах імен. Це найчастіше імена зі зменшувально-пестливими суфіксами (як правило, у кличному відмінку – у звертаннях): Віталік, Раю, Тольцю, Раєчко, Ганя, Петрику, Валік, Мироня (Мирослава), Володьчик, Вандусю, Кольцю, Колечко, Вовчик та ін. – або із суфіксами зі згрубілим значенням: Катька, Володька, Галька, Клавка, Ганька, Райка, Маруська, Манька. Частина імен у звертаннях має своєрідну – усічену форму, характерну для розмовно-побутового мовлення: Валь, Петь, Стьоп, Люб, Галь, Вась.

У тексті роману як особливий емоційно-експресивний засіб часто зустрічається повтор імен або своєрідні синонімічні ряди: в одному випадку це суфіксальні варіанти імен (Петро, Петрик, Петька; Кнур, Кнуряка; Лянка-Юліана; Мирослава-Мироня), в іншому – більш складні словотвірні утворення: Горбатий, Горбач, Горбоконик, Горбатенький. Персонаж роману відгукується на прізвисько, семантика котрого фіксує фізичну ваду людини (хоча до нього звертаються і на ім'я: Петро, Петя, інколи – глузливо – Петро Калістратович), – таким чином автор надає персонажу особливого статусу в описуваному соціумі (на думку спадають паралелі із Квазімодо – героєм Віктора Гюго), підкреслюючи, відтіняючи жорстокість світу і людей, котрі повинні за законами Божими бути милостивими до тих, хто має певні вади. Варіант прізвиська Горбоконик (ім'я персонажа казки П. Єршова) і Горбатенький (впадає в око дисонанс негативної семантики і нетипової форми субстантивованого іменника із зменшувано-пестливим суфіксом) – це ще одна спроба підкреслити особлив, немилосердні почуття оточення до персонажа: злість, зневагу, іронію, злорадство і зверхність.

Синонімічний ряд Ювак-Зальотник-Никифорович містить лексеми прямого найменування (прізвище та по батькові персонажа) і прізвиська, створеного на основі переносного, експресивного й емоційного, вживання, і дозволяє залежно від ситуації оцінити дії і вчинки носія імені, а також ставлення до нього інших персонажів.

Цікавим видається оказіональний словотвірний ряд Шкалик-Шкаличка-Шкаленята-Шкалики, уживаний у романі для найменування

членів однієї сім'ї. Найменування дружини утворено від прізвиська чоловіка з прозорою первинною семантикою за звичними словотворчими моделями. Подібне явище є типовим, хоча зустрічається рідко; у тексті роману – це елемент експресії і в одній зі сцен засіб створення гумористичного ефекту.

Значний масив антропонімів складають власні найменування відомих осіб, серед яких можна виділити (наводимо варіанти, вживані у тексті):

- назви міфічних істот і божеств: Тантал, Артеміда, Перелесник, Пепа;
- імена казкових персонажів: Лисиця, Вовчик-братик, Івасик-Телесик, Марко Проклятий;
- імена біблійних персонажів: Христос, Матінка Пречиста, Святий Дух, Юдаш, Павло і Петро, Каїн, Авель;
- імена історичних осіб, життя чи діяльність яких пов'язані з Житомиром: барон Шодуар, Верьовка, Хомичевський;
- імена письменників і вчених: Ф. Купер, О. Дюма, Байрон, В. Шкловський, Едмон Ростан, Золя, Нечуй-Левицький, Шевченко, Гнат Хоткевич, Володимир Кобилянський, Олена Пчілка, Леся Українка, Михайло Максимович, Василь Кравченко, Руданській, Євген (Женя) Плужник, Валеріан Підмогильний, Косинка, Марія Галич, Зеров, Агатангел Кримський, Михайло Старицький, Микола Чернявський, Борис Грінченко, Грицько Коваленко, Іван Франко, Клим Поліщук, Людмила Волошка, О. Олесь, Тичина;
- імена композиторів: Масне, Микола Лисенко, Роберт Шуман, Шопен, Чурльоніс, Степовий, Моцарт, Чайковський, Шуберт, Єдлічка;
- імена літературних персонажів: Ромео і Джульєтта, Сірано де Бержерак, граф Альберт.

Широкий спектр імен письменників і композиторів, уживаних у тексті роману “*Стежка в траві*” (сюди ще треба додати ряд назв творів), вказує на джерела духовності й інтелігентності молодих позитивних героїв роману і є свідченням не тільки їх уподобань – тут простежуються, поза сумнівом, автобіографічні мотиви: “Чудові книжки, які пахли старим папером, надруковані химерними шрифтами: етимологічним правописом, ярижкою, правописом Наукового товариства імені Шевченка з “і” на місці “ї” – через ці книги я наново пізнавав дивний феномен української літератури. Дивний тим, що це була література, яка ніби соромилася своєї величі і ховала свої шедеври у старих виданнях, а на вічі виставляла щось, коли не пересічне, то не таке привабливе. Виставляла в Нечуя-Левицького слабенького “Миколу Джерю”, а ховала чудову “Причепу”, славила “Борислав сміється”, якого сам Франко не хотів дописувати, а ховала такий шедевр, як “Зелений шум”. А скільки я знайшов у тих старих виданнях чудових творів, які до сучасного читача й досі не дійшли...”

Серед антропонімів у романі значне місце посідають власні okazіональні назви типу Хтось, Лють, Гніт, Гнів, Біль, Змій, Самота, Горе, Тиша, Блакитна жінка як найменування, стилістична інтерпретація яких

пов'язана з персоніфікацією найчастіше неживих предметів чи абстрактних понять.

Так, субстантивований неозначений займенник Хтось виконує функцію евфемізму для позначення збірного образу людського флослів'я: "Наступного дня той Хтось, котрий розносить звістки, всюдисущий Хтось, котрий усе знає, сповістив, що з усіх покалічених із того бронетранспортера помер тільки один, саме той, котрий так нервово метався і поспішно іншим пособляв".

Власні назви понять, якими оперує душевнохворий Сашко, сприймаються як певні алегорії: Біль – білий чоловік зі знаряддями тортур; Біль – "головний провідник Банди Злочинців Незвичайних..."; або "Але він знав, що восени знову потрапить туди, де ходять Білі Халати – слуги Болю, і від яких терпів люту муку, а то було так страшно! Знав, що тоді впритул підходить до Ночі, що тоді сонце спускається в чорну річку і б'ється там із Чорним Змієм. Чорний Змій теж був покровителем чи помічником Банди Злочинців Незвичайних – дитя п'їтьми, яка находити на нього."

Метафоризація абстрактних понять – прийом, що продовжує традиції творчості Г. Сковороди, – дозволяє увиразнити внутрішню сутність персонажа у певній ситуації, котрий осмислює себе, усвідомлюючи, чого насправді вартий: "Зараз же розгубився між цим лобовим нахабством, настирливою, прямою брехнею, яка робила з нього несусвітнього дурня, і неприступно-строгим виразом Вальчиного обличчя. Може, саме через це нестримно хотів її, привиджувалася вона йому вві сні, і тільки вві сні міг її цілувати й милувати. Це тим більше гнітило його й лютило: ці дві однакі ляльки, Лють і Гніт, всесчасно боролися і збуджували його; розумів свою чоловічу ганьбу, але й свою безпорадність, яку все-таки подолати не міг." Почуття персонажа ніби виокремлюються, читачеві впадає в око його реакція на певні події і сила почувань: "Але все-таки існувала ця колиска, отже, не затихали його Гнів та Гніт, хоч природа мусила з'єднувати все призначене для з'єднання; через це не міг устояти в цьому змаганні, тим більше, що з'їдало його чорне почуття: знесилення його і неприкаяність."

Символічна постать Блакитної жінки, котра з'являється одному з персонажів уві сні, – це відголос традицій українського бароко у творенні образів-алегорій: "За мить він згадав своє пересування у верболозах, як сидів він по-турецьки на перекинутому човні й дивився у зоряне небо; згадав сон про Блакитну жінку і чудні слова, які вона йому сказала...".

Філософія цього алегоричного образу не складна: "Жінка нічого не сказала, вийняла блакитного гребінця й розчесала йому кучері. І стало якось дивно Горбатову, солодко, ніби він малий став, а це прибіг до матері, бо ніхто, крім матері, в цьому світі не сказав йому й лагідного слова, бо ніхто, крім матері, не балакав з ним без посмішки й без пиhi..." Блакитна жінка, з'явившись у сні скаліченого фізично й морально Петра Ювпака – Горбатого (себе, до речі, у тому сні він бачив чортом), пробудила в його душі цілу гаму почуттів: "... і жаль йому себе ставало, жаль цілого світу,

жаль Вальки і тих її байстрюків, і сльоза чулення на його оці забриніла, і тепло в грудях з'явилося – він ще такого не пізнавав.” З'ява Блакитної жінки у фантазії цього персонажа, що є втіленням дияволяди, – ще один штрих до його психологічного портрета. Ф. Корогодський у передмові до роману “Стежка в траві” саме з цього приводу писав, що у романі оцо психологічну фактуру барокової свідомості героїв зігнано з особливою рельєфністю й вигадливістю, як окремі статуарні стани людської психіки, так і динамічні пориви цілковитої нерегульованості, без психічних і моральних запобіжників. [1: 32].

В. Шевчук інколи вдається до вживання множинних форм власних назв. Таким чином він викликає в читачів образ, позначуваний онімом, і створює додатковий оцінний ефект – зневаги, неприйняття: “... – Андрій не приїздив? – Та все на тих Донбасах.” В іншому випадку – це традиційний прийом вираження осуду і зневаги, тоді власна назва зазнає деантропонімізації, переходячи в апелятив: “Ні, він жив правильно. Обороняв себе й дім свій від отих степанів та горбатих, бо вони, як гаддя, лізли на нього, щоб завоювати...”, або “Вони ж хотіли, щоб цілий світ переповнювався степанами...” Слід зазначити, що в художніх текстах, як правило, у множині вживають відомі власні назви, автор житомирської саги, як бачимо, вдавня до узагальнення певного типу людей, змальованих у романі, і передав негативне ставлення до цих персонажів. Подібну оцінну функцію виконує ще один метафоричний апелятив, антропонім за походженням, ужитий у множині: “Так і треба малим і дурним телесикам, бо вони смішні й довірливі.” Появу нового значення у власній назві тут формулюють контекст і парадигматичні відношення цього слова; розвиток переносного апелятивного значення відбувалося на основі типових асоціативних зв'язків за подібністю персонажа до казкового героя: “Так я став власником човна й Івасиком-Телесиком.” А далі автор поглиблює процес метафоризації антропоніма: “Ці береги потопали в найніжнішому серпанку, що його надихала за ніч земля; дерева і кущі позагортувалися в нього, як у ніжну тканину, й виглядали з річки кожне свого Телесика.”

Звертаючись до внутрішньої форми власних імен, В. Шевчук, як правило, привертає увагу до того слова, яке видається важливим у певному контексті. Ось як, наприклад, героїня роману роздумує з приводу назви одного з районів міста Житомира: “Жила на отій таємничій Смолянці, на якій Мирославі ніколи не доводилося бувати, та й саме слово “Смолянка” дивно для неї звучало, і воно зовсім не пов'язувалося зі смолою, а швидше з рожевою квіткою смолкою – вони колись пішли з матір'ю на той бік річки, в поле, і назбирали букети польових квітів, а одну квітку із липучим стеблом мати назвала “смолкою”. Отож і Смолянка стала для неї ніби ота рожева квітка із липким стеблом.”

У цьому випадку внутрішня форма топоніма трактується з позицій народної етимології (насправді ймовірніше пов'язувати Смолянку із смолою, оскільки поліські території засаджені соснами, які виділяють

смолу): таким чином автор підкреслив особливості сприйняття й осмислення навколишнього світу героїнею – спостережливою, вдумливою і романтичною. Етимологізацію антропонімів як засіб емоційно-експресивної характеристики персонажів В. Шевчук використовує найчастіше у деяких вуличних прізвиськах: Шкалик, Коростячка, Горбатий, Карась, Кнур, Зальотник та ін.

Елементи наївної етимології знаходимо у поясненні прізвиська персонажа – Пепа: “– Не називай мене Мавпою, Пепо, – сказав я невдоволено.

– А це ж чому? – здивувався Пепа. – Всі тебе так звуть. Мене от прозвали Пепою, я ж не серджусь.

– А що таке пепа, Пепо? – спитав я.

– Чорт, – засміявся Пепа і виплюнув недопалок. – Чи ти не знав?”

Діалектна назва нечистої сили розкривається у діалозі для тих читачів, котрі не знають значення слова, і водночас це дозволяє увиразнити образ носія своєрідного антропоніма (хоча у внутрішню форму слова “пепа” автор не заглиблюється).

Внутрішня форма слова дозволяє вибудувати яскравий образ ще одного персонажа роману – Карася: “Човна продавав дядько з водяним прізвиськом Карась. Предки Карася, очевидно, й справді належали до риб’ячої породи: дядько був череватий, з маленькою головою, затилия п’ястей у нього поросло золотим волоссям, і я запідозрив, що таким волоссям було покрите все його тіло; принаймні золотим пушком, як лускою, був покритий один з його, напрочуд подібний до батька, синок, якого ми в школі називали Карасиком. Очі в Карася – водянисті, риб’ячі, трошки витрішкуваті, а на обличчі – самовпевнено-незрушний вираз.”

Вдаючись до порівняльно-асоціативних паралелей, автор змальовує портрет персонажа і через опис зовнішності підкреслює особливості його поведінки і вдачі: він був незворушно-холодний і слизький, як риба. Антропонім Карась (як і попередній – Пепа) має вторинну номінацію, тому автор вмотивовує не первинне значення, а переносне, відштовхуючись від цієї семантики, досягає оригінальної образності й експресивності.

Проводячи паралелі між іменами Юліана-Джульетта, автор передає внутрішній стан героя роману, розкриває його думки й почування, пов’язані з певними асоціаціями: “І ось я йду з величезним букетом квітів, зовсім забувши, що маю переступити поріг садиби ворога мого батька, того, котрий підступно його зрадив. (...) Але я вже давно застеріг: керує мною не тверезий розважок, а безум, отож я нібито в ролі Ромео, а Юліані й імені не треба змінювати – це і є Джульетта.”

Інші власні назви (переважно номенклатурні) – марок машин (“Волга”, “Запорожець”), цигарок (“Бокс”, “Прибой”, “Спорт”, “Терцеговина Флор”, “Делі”, “Ракета”), вин (“Мускат”), коньяків (“Україна”) – дозволяють авторові відтворити колорит зображеної історичної епохи – післявоєнні часи.

Особливе місце в романі, на думку вчених, посідає епізод, пов'язаний із відвіданням кінотеатру ім. Івана Франка, де батько і син Волошинські подивилися фільм Федеріко Фелліні “Ночі Кабрії”. Фільм саме з цією назвою В. Шевчук згадує у романі не випадково: 1956 року Ватикан нагородив цю кінострічку вищою премією за гуманізм і відстоювання християнських цінностей [1: 46], і письменникові, очевидно, було важливо розділити філософські й естетичні погляди з авторами фільму. Спочатку Кабрія, головна героїня фільму, нагадала Віталієві його матір. Батько ж сказав, що вона схожа на іншу жінку, і до тої Кабрії вони пішли. Син, котрий обожнював батька, вважаючи його взірцем чоловічої вроди і шляхетної натури, думав, що його коханка є достойною парою. І був дуже здивований, що Марія не красуня, зовні вона нагадувала Джульєтту Мазіну, виконавицю ролі Кабрії у щойно переглянутому фільмі: “Друге, що впало мені в око: батько мав рацію; на Кабрію була більш схожа ця жінка, а не моя мати. Саме вона йшла до мене з точнісінько такими очима і з усміхом, з яким йшла Кабрія в кінці фільму на глядача.” Однак Віталій вагається, йому важко зрозуміти батька, осмислити ситуацію, йому шкода матері, саме з нею, самотньою й покинутою, він знову і знову співвідносить образ Кабрії: “Спокій, мамо, – це твоє чекання, і не дивися, Бога ради, на нас очима Кабрії.” Зрештою виявиться, що Марія, як і Кабрія, мала високі моральні якості. Герой роману вражений відкриттям: ціннішою за красу зовнішню є внутрішня, духовна краса людини. На наш погляд, вибудовуючи асоціативні паралелі власних назв Марія-Кабрія, В. Шевчук акцентує увагу на планетарних світоглядних і філософських цінностях, пов'язаних насамперед з духовністю людини.

Деякі власні назви – антропоніми і топоніми – В. Шевчук використовує як елементи композиції роману: вони виконують роль заголовків розділів, як-от: “П'ятий номер”, “Життя і пригоди Віталія Волошинського, писані ним самим”, “Білецькі”, причому, оскільки сюжетні лінії перериваються, назви розділів повторюються. Звісно, це традиційний прийом, однак виправданий умовами окресленого автором жанру, за яким долі людей переплітаються, дотикаються, розриваються, а життя триває.

Таким чином, широкий спектр онімів, уживаних у романі “Стежка в траві” Валерія Шевчука, виконують ряд важливих функцій, основна з яких – жанроутворююча (топоніми, гідроніми, рідше антропоніми витворюють оригінальний хронотоп роману, прив'язують оповідь до місця дії – Житомира, відтворюючи його колорит). В інших випадках власні назви активно використовуються як виразний і яскравий характерологічний засіб – оцінний, емоційний, як форма вираження авторської модальності і, зрештою, як важливий чинник у системі естетичного і світоглядного узагальнення у творі.

1. Корогодський Роман. Втеча від самотності або Апологія рідного дому // Валерій Шевчук. Житомирська сага. У двох томах. – К., 2002. – Т. 1. – С. 46.